

A tatárjárás

1. Politikai előzmények

Az Árpád-kor a magyar történelemben a honfoglalástól 1301-ig tartó időszak. A királyok hatalmának alapja a királyi vármegyrendszer volt, amelyet még I. (Szent) István király épített ki. A vármegyékben a 13. századig a királyi birtok túlsúlya volt meghatározó, a birtokok többsége a király tulajdonában volt. A várakban szolgáló várkatonák és tisztjeik, a várjobbágyok, valamint a király fegyveres kíséretét alkotó szerviensek (királyi „szolgák”, vitézek) adták a hadsereg gerincét.

A 13. század eleji trónviszályok idején azonban a királyi birtokállomány megcsappant, mivel a trónviszályok idején jellemzővé vált a nagyobb birtokadományozás a támogatók megnyerésére. Ez különösen II. András (1205-1235) idején öltött nagy méreteket, aki hatalomra kerülése után is folytatta az adományozások gyakorlatát.

A birtokok eladományozásával a magánföldesúri hatalom egyre nőtt, a királyi hatalom pedig egyre csökkent. Az adományozások és a királyi hatalom gyengülése több társadalmi réteget érintett hátrányosan, különösen a szerviensek és várjobbágyok rétegét. A nagybirtokosok megerősödése azzal a veszéllyel fenyegette őket, hogy a király helyett a nagybirtokosok szolgálatára kényszerülnek (ami szabadságuk elvesztését jelentette volna), és birtokaikat is elveszíthetik (egy-egy szomszédos nagybirtokos elveszi azt). Az ő elégedetlenségük vezetett az Aranybulla kiadásához 1222-ben.

II. András fia, IV. Béla politikáját ezek a körülmények határozták meg trónra lépését követően.

2. IV. Béla politikája a tatárjárás előtt

IV. Béla (1235-1270) a nagyapját, III. Bélát tekintette a példaképének, akinek uralkodása alatt szilárd volt a királyi hatalom.

Uralkodása kezdetén a királyi tekintély visszaállítását szerette volna elérni, és a megerősödő nagybirtokosok megfékezését. Már az apja idejében is ellenezte a királyi vármegyék eladományozását, trónra kerülve pedig megkísérelte visszaállítani a régi királyi birtokállományt: királyi bizottságok vizsgálták ki a „haszontalan” adományokat, és visszavették azokat. Ezzel meglehetősen megromlott a király és a nagybirtokos réteg (korabeli nevükön a bárók) közötti viszony.

Tovább rontott a helyzeten, hogy a hadsereg növelése érdekében befogadta a tatárok elől menekülő kunokat. A nomád pásztorkodással foglalkozó kunok sok kárt okoztak a földművelő lakosságnak. A nagybirtokosok annál is inkább szították a tüzet a kunok ellen, mivel Béla szigorúbban járt el a kunokat megsértő magyarokkal szemben, mint fordítva.

IV. Béla törekvése az erős királyi hatalom megteremtésére igen tiszteletre méltó volt, és szükséges is volt, de a király eszközei hibásak voltak, mert létfontosságú pillanatban veszített a támogatottságából. A magyar királysághoz közeledtek a tatárok.

3. Tatárjárás előzményei, tatárjárás

A tatárok Belső-Ázsiában élő népcsoport volt, népüket a 13. század elején Dzsingisz kán egyesítette. A tatár hódítás rendkívül gyorsan zajlott, hódításaik részben Kína felé irányultak, majd nyugati irányban kezdtek terjeszkedni. Az orosz fejedelemségek nagy részének meghódítása után Közép-Európa felé vették az irányt.

Julianus barát, aki négy társával még II. András életében elindult az őshazában maradt magyarok fölkutatására, 1237-ben útjáról visszatérve hírt hozott a fenyegető mongol támadásról. 1240-ben Kijev a tatár horda martalékává lett.

IV. Béla segítséget kérő levelet küldött a pápához, a német-római császárhoz és a nyugati keresztény uralkodókhoz, de sehonnan sem kapott segítséget. Elkezdte a felkészülést a támadásra: megerősítették a Vereckei-hágót, és körbehordozták az országban a hadbahívó jelet (véres kard). Az uralkodóval való ellentét miatt a főurak azonban a legteljesebb közönnyel fogadták a tatár veszedelem hírért.

A király serege Pest környékén gyülekezett, a táborban azonban újabb tragikus esemény történt. Az a rémhír terjedt el, hogy a kunok a tatárok kémjei, ezért a táborban gyülekező magyarok a kunokra támadtak, a kunok királyát, Kötönyt pedig meggyilkolták. Béla így a tatár támadás küszöbén ezt a segítséget is elvesztette, a jelentős katonai erőt képviselő kunok elhagyták az országot, éppen akkor, mikor minden erőt össze kellett volna fogni a tatár veszedelem ellen.

A tatárok 1241 márciusában törtek be a királyságba. Főeregüket a Vereckei-hágón keresztül Batu kán vezette, egy másik hadseregük pedig Erdély felől tört be. Béla hevenyészve összeszedett csapatokkal, a várkatonaság maradványaival és néhány egyházi méltóság magánhadseregével indult ellenük.

A magyar sereg a Sajó melletti Muhi pusztán súlyos vereséget szenvedett 1241. április 11-én. A vereség oka a rossz hadszervezés és rosszul felállított tábor volt. Olyan helyen állították fel a tábort, amelyet a tatárok könnyen kikémlélhettek, bekeríthettek, ráadásul szorosán álltak a táborban a sátrak. A tatárok a támadás kezdetén nyílzáport zúdítottak a magyar seregre, a szűk helyek miatt menekülésre sem volt lehetőség, végül a sereg nagy részét a közeli mocsárba szorították a tatárok. A király ugyan nagy nehezen megmenekült, de embereinek jelentős része elpusztult. Rogerius nagyváradai kanonok, aki szemtanúként élte át városa elfoglalását, Siralmas ének c. művében számol be a csatáról és az azt követő pusztításról.

IV. Béla a csata után II. Frigyes osztrák herceghez menekült, aki csak néhány dunántúli vármegye átengedése után engedte szabadon. Végül a dalmát tengerparton, Trau várában talált menedéket közel egy évig. Itt határozta el várandós feleségével, hogy ha lányuk születik Istennek ajánlják engesztelésül a maguk és országuk megmeneküléséért (ő lesz a későbbi Szent Margit.)

A tatárok kíméletlenül felégették a városokat és a falvakat, kegyetlenül legyilkolták az embereket. A tél folyamán a Duna jegén is átkeltek. A Dunántúlon azonban elkeseredett ellenállás fogadta őket. Néhány vár (pl. Esztergom, Pannonhalma és Székesfehérvár) sikerrel állt ellen az ostromnak.

1242 márciusában a tatárok kivonultak az országból. Több oka is lehetett a váratlan távozásnak: egyesek szerint a nagykan, Ögödej halála után váratlanul kivonultak az országból (Batu kán indulni akart a kánválasztáson) vagy pedig taktikai okok miatt (a tatárok támadásukat felderítő és elrettentő vállalkozásnak szánták az ország végleges meghódítása előtt, egy területet általában több lépcsőben szoktak elfoglalni).

Pusztításuknak sok virágzó település és rengeteg emberélet esett áldozatul. Egy bajor krónikás jegyezte föl, hogy „Magyarországot ebben az évben 350 évi fennállás után a tatárok megsemmisítették.”

A tatárjárás legsúlyosabb következménye a népesség katasztrofális csökkenése volt: a legerényesebb becslések szerint is egy év alatt a korabeli lakosság 20-25%-a pusztult el (a merészebb becslések 50%-ra is teszik a veszteséget). Ezt csak részben okozták a tatárok gyilkosságai, rengeteg áldozata volt a temetetlen holttestek miatt terjedő járványoknak is. Hozzájárult a veszteséghez az is, hogy a tatárjárás egy évében nem folyhatott rendes mezőgazdasági termelés, a tatárok kivonulása után így éhínség is pusztított.

Aránytalanná vált a népesség eloszlása is: az Alföld és a Duna-Tisza köze szenvedte el a legsúlyosabb veszteségeket, mivel itt sokkal kevesebb védelmet talált a sík vidéken a lakosság. Egész falvak néptelenedtek el, vagy azért, mert a tatárok kiirtották a lakosságot, vagy mert a népesség elmenekült. A Dunántúl népessége a több védett hely (kőfallal védett városok, több kővár) miatt kevesebb veszteséget szenvedett el.

4. IV. Béla megváltozott politikája és az újjáépítés

IV. Béla történelmünk kiemelkedő személyisége a „második honalapító”. A tatárjárás után jelentősen változtatott korábbi politikáján, alapvetően két cél lebegett előtte: felkészülés egy újabb támadásra, és az újjáépítés.

A védelem megszervezése érdekében lemondott a királyi várbirtok visszaszerzéséről, sőt maga is adományozott birtokokat a főuraknak. Arra kötelezte azonban őket, hogy erősítsék meg magánhadseregeiket, s a tatárjárás tapasztalatai alapján szorgalmazta, hogy erős kővárakat építsenek (a tatárok ott okozták a legkisebb pusztítást, ahol kőfallal megerősített települések, kővárak voltak). A várépítésben maga járt elől: Visegrádon és Budán ő kezdte el a várépítést.

Megerősítette a városokat is: több települést városi rangra emelt, kiváltságokat adományozott nekik (pl. szabad bíróválasztás, vásártartás joga, vámmentes kereskedelem). Cserébe viszont kőfal építését várta el, illetve szükség esetén ezeknek a városoknak katonákat kellett kiállítani.

Az elpusztult népesség pótlása létkérdés volt, a normális termelő munka elegendő munkaerő nélkül nem állhatott volna helyre. Ezért támogatta a hospesek (más országokból érkezett telepesek, jobbágyok) betelepülését. IV. Béla uralkodása alatt települtek be nagyobb számban németek, a Felvidékre szlovákok, Erdélybe románok például.

A védelem és a népesség pótlása is vezette akkor az uralkodót, amikor az Alföldre visszahívta a kunokat és kunokhoz hasonló jászokat. Külön területet jelölt ki számukra, ahol saját vezetőik (a kunkapitányok) irányítása alatt élhettek, de katonáskodási kötelezettséget írt elő számukra.

Külpolitikájában ugyancsak fordulat állt be. Mivel a tatárjárás idején meggyőződött arról, hogy nyugati segítségre nem számíthat, a tatárok fenyegette halicsi fejedelemmel, és a lengyelekkel lépett szövetségre.

Az új politikának előnyei mellett természetesen hátrányai is voltak: az idegen népcsoportok betelepülése miatt elkezdődött az ország soknemzetiségűvé válása, a birtokadományozások miatt pedig a királyi birtokállomány újból csökkenni, a nagybirtokos bárói réteg pedig erősödni kezdett. A kisbirtokos szerviensek szabadsága és birtoka tehát újra veszélybe került, mint II. András idején. Ezt a birtokos réteget nevezik Béla uralkodásától kezdve nemességnek.

IV. Béla próbálta védelmezni törvényekkel a szerviensek jogait és szabadságát, de ez a gyengülő királyi hatalom miatt nem volt hatékony. A szerviensek szabadságuk és birtokaik védelmében inkább önként vállaltak szolgálatot egy-egy báró oldalán. Felajánlották neki birtokukat és személyes szolgálatukat, cserébe ezért a báró védelmét és támogatását élvezték, vagyis nem kellett attól tartaniuk, hogy birtokukat erővel veszi el. Az ilyen szolgálatot vállaló szervienseket neveztek familiárisoknak („családhoz tartozó személy”), magát az így kialakult személyi függési viszonyt pedig familiaritásnak. A familiaritás nagyon hasonlított a nyugati feudalizmus hűbérúr-vazallus viszonyához, a hűbériséghez, ám itt nem történik birtokadományozás, mint a klasszikus hűbéri viszonyban, mivel a familiáris saját birtokát ajánlja fel a bárónak.

